

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 234-235

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

रणजित् बाग्दी

शोधार्थी,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

डॉ. हरीशदासः

शोध-निर्देशकः,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

Correspondence:

रणजित् बाग्दी

शोधार्थी,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

“तीर्थयात्रा तथा पवित्रस्थानानि : वराहपुराणम्-निर्देशानुसारम्”

रणजित् बाग्दी , डॉ. हरीशदासः

प्रस्तावना - भारतीयधर्मपरम्परायां तीर्थयात्रा अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा परम्परा अस्ति। तीर्थानि केवलं भौगोलिकस्थानानि न सन्ति, अपि तु आध्यात्मिकशुद्धेः, पापक्षयस्य, मोक्षमार्गस्य च साधनानि भवन्ति। पुराणग्रन्थेषु विशेषतः वराहपुराणे तीर्थमहात्म्यस्य विस्तृतं वर्णनं दृश्यते। अस्य निबन्धस्य उद्देश्यं अस्ति यत् वराहपुराणे निर्दिष्टानि तीर्थस्थानानि, तेषां महत्त्वम्, तथा तीर्थयात्राया धार्मिक-दार्शनिकदृष्ट्या विवेचनम्। सनातनधर्मे तीर्थयात्रा केवलं भौतिकयात्रा नास्ति, अपितु आत्मशुद्धेः साधनं भवति। वराहपुराणम् विष्णोः वराहरूपेण पृथिव्याः उद्धारकथां वर्णयन्, अनेकानि तीर्थस्थानानि निर्दिशति।

“तीर्थानि पावनानि स्युः पापघ्नानि विशेषतः।”¹

अनेन ज्ञायते यत् तीर्थयात्रा पापक्षालनस्य प्रमुखं साधनम् अस्ति।

तीर्थस्य परिभाषा (Definition of Tirtha) - संस्कृते “तीर्थ” शब्दः “तरति अनेन” इति व्युत्पत्त्या-येन संसारसागरात् उद्धारः भवति।

“तीर्थं नाम नरः पुण्यं यत्र पापं विनश्यति।”²

अतः तीर्थं केवलं स्थानं न, किन्तु मोक्षमार्गस्य द्वारम्।

“तीर्थ” इति शब्दः “तरति इति तीर्थम्” इति व्युत्पत्त्या गम्यते। यत् स्थानं जीवस्य संसारसागरात् उद्धारणं करोति तत् तीर्थम्।

वराहपुराणे उक्तम्-

“तीर्थानि पावनानि स्युः पापिनामपि देहिनाम्।”

अतः तीर्थानि पापक्षालनस्य साधनानि भवन्ति।³

वराहपुराणे तीर्थयात्रायाः महत्त्वम् - वराहपुराणे भगवान् वराहः पृथिवीं प्रति तीर्थयात्रायाः महत्त्वं वर्णयति। तत्र उक्तम् -

“तीर्थयात्रा पापक्षयकरी।

पुण्यवृद्धिकरी।।

मोक्षप्रदा।।”⁴

विशेषतः कलियुगे तीर्थयात्रा सरलतमः धर्ममार्गः इति प्रतिपादितम्।

प्रमुखानि तीर्थस्थानानि -

१. गङ्गा - गङ्गा सर्वेषां तीर्थानां श्रेष्ठा कथ्यते।

“गङ्गाजलस्पर्शमात्रेण सर्वपापक्षयो भवति।”

गङ्गास्नानं, तटवासः, तथा तत्र दानं अत्यन्तं पुण्यप्रदम्।

२. प्रयागः - त्रिवेणीसंगमे स्थितः प्रयागः विशेषपुण्यक्षेत्रम्।

“प्रयागे मरणं मुक्तिः” इति प्रसिद्धम्।

३. काशी - काशी मोक्षदायिनी नगरी इति प्रसिद्धा। भगवान् शिवः स्वयं तत्र वासं करोति इति विश्वासः।

४. गया - पितृतर्पणस्य मुख्यं स्थानम् । गयायां श्राद्धं कृत्वा पितृणां मोक्षः भवति।

५. पुष्करः - पुष्करतीर्थं ब्रह्मणः पूजास्थलम् अस्ति। कार्तिक-मासे विशेषमहत्त्वम्।

तीर्थयात्रायाः विधिः - वराहपुराणे तीर्थयात्रायाः विधिः अपि निर्दिष्टः । वराहपुराणे वर्णितं पौराणिकधर्मानुसारं भक्तितत्त्वम् - एष विषयः वैष्णवागमे अतीव महत्त्वपूर्णः। वराहपुराणे भगवान् विष्णोः वराहावतारस्य माहात्म्यं प्रधानतया वर्णयते, तथापि तत्र भक्तेः स्वरूपं, प्रकाराः, श्रेष्ठता च विषदतया निरूपितानि सन्ति। पौराणिकधर्मे भक्तिः केवलं उपासना न, अपितु मोक्षप्रदं महान् साधनमार्गः इति तत्र प्रतिपाद्यते।

तीर्थयात्रा-

गङ्गायाः माहात्म्यम्

"गङ्गास्नानं कुरु द्विज, तीर्थयात्रां च कारय।

येन जन्मशतं पापं तत्क्षणेन विनश्यति॥"⁵

गङ्गायाः स्नानं तीर्थयात्राच तत्क्षणेन पापकायं क्षपयति।

प्रयागतीर्थमाहात्म्यम्

"गायत्रीं यः समाचर्य प्रयागे नियतः शुचिः।

सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणेन विनश्यति॥"⁶

प्रयागे गायत्रीजपस्य प्रभावेन सप्तजन्मकृतं पापं विनश्यति।

कुरुक्षेत्रे स्नानफलम्

"कुरुक्षेत्रे जलस्पर्शात् अश्वमेधफलं लभेत्।

स्नानेन तु विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते॥"⁷

कुरुक्षेत्रे केवलं जलस्पर्शेन अश्वमेधयज्ञसमानं पुण्यं लभ्यते।

तीर्थदर्शनमात्रेण पुण्यप्राप्तिः

"दर्शनादेव तीर्थानां सङ्गमादपि च स्मृतेः।

पवित्रो जायते जन्तुः संज्ञायां किमु भाषणम्॥"⁸

तीर्थदर्शनं, सङ्गमस्नानं वा स्मरणं - एतेषां केनापि जनः पवित्रो भवति।

शुद्धचित्तेन गमनम्, ब्रह्मचर्यपालनम्, सत्यवचनम्, अहिंसा, दानधर्मः च यात्रायां केवलं बाह्यगमनं न, अपि तु आन्तरिक-शुद्धये अपेक्षिता।

६. आचारनियमाः - मद्यपानत्यागः, असत्यवर्जनम्, लोभत्यागः, देवपूजनम् च एते नियमाः तीर्थयात्रां सफलां कुर्वन्ति।

७. तीर्थयात्रायाः दार्शनिकदृष्टिः - तीर्थयात्रा केवलं धार्मिक-क्रिया न, अपि तु आध्यात्मिकपरिवर्तनस्य साधनम् - अहंकारक्षयः, भक्ति-वृद्धिः, समाजैक्यस्य संवर्धनञ्च।

८. सामाजिकसांस्कृतिकमहत्त्वम्- तीर्थयात्रा, विभिन्नसंस्कृतीनां मिलनस्थलम्, व्यापारवृद्धेः कारणम्, धार्मिकएकतायाः प्रतीकः चेत्यादीनां विशेषं महत्त्वं निगदितमस्ति।

९. आधुनिकसन्दर्भे तीर्थयात्रा - अद्यतनकाले अपि तीर्थयात्रा प्रासंगिका अस्ति-मानसिकशान्तिः, आध्यात्मिकजागरणम्, सांस्कृतिकसंरक्षणञ्चेत्यादयः।

उपसंहारः - वराहपुराणे वर्णितानि तीर्थस्थानानि भारतीयधर्मसंस्कृतेः अमूल्यं धरोहरम्। तीर्थयात्रा न केवलं धार्मिककर्तव्यं, अपि तु जीवनस्य शुद्धिकरणस्य मार्गः।

अतः सर्वैः श्रद्धया तीर्थयात्रा कर्तव्या। भारतीयधर्म-परम्परायां तीर्थयात्रा विशेषमहत्त्वं धारयति। पुराणेषु, विशेषतः वराहपुराणे, तीर्थानां माहात्म्यं, तेषां यात्राविधिः, तथा धार्मिकफलानि विस्तरेण निरूपितानि सन्ति। अस्मिन् शोधप्रबन्धे वराहपुराणाधारितं तीर्थतत्त्वं विवेच्यते, यत्र पवित्रस्थानानां स्वरूपं, तीर्थयात्रायाः विधिः, फलश्रुतिः, तथा आध्यात्मिकप्रभावः सम्यक् निरूपितः अस्ति।

सन्दर्भः

१. वराहपुराणम्, अध्यायः १२, श्लोकः १५।

२. वराहपुराणम्, अध्यायः ८, श्लोकः २२।

३. वराहपुराणम्, अध्यायः ४, श्लोक १२।

४. वराहपुराणम् - ४/३४।

५. वराहपुराणम्, अध्यायः-१४९

६. वराहपुराणम्, अध्यायः -४/५/८३

७. वराहपुराणम् -४/३/५

८. वराहपुराणम्, वी.के. चतुर्वेदी, 34.46, 1जून, 2014, पृष्ठसंख्या - 118।

९. अग्निपुराण : वेदव्यासः।

१०. अग्निपुराण : के. एल. जोशी, प्रका-प्रोक्सिमल पब्लिकेशन, 27/28, शक्तिनगर, दिल्ली-110007।

११. ऐतरेयब्राह्मणः :एस.के.एन.शास्त्री आनन्द आश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, पूना-1896।

१२. ऐतरेयोपनिषद : गीताप्रेस, गोरखपुरम्, सम्बत् - 2040।